

УДК 94(476)

UDC 94(476)

**КУЛЬТУРНА-АСВЕТНІЦКАЯ
ДЗЕЙНАСЦЬ
СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧЫХ
ТАВАРЫСТВАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ
МАГІЛЁўСКОЙ ГУБЕРНІ Ў ДРУГОЙ
ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.****CULTURAL-ENLIGHTENING ACTIVITY
OF AGRICULTURAL ASSOCIATIONS
IN THE TERRITORY OF MOGILEV
PROVINCE IN THE SECOND HALF
OF THE 19TH – THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY**

Я. А. Байголаў,
*аспірант кафедры
гісторыі Беларусі новага
і навішага часу БДУ*

Y. A. Bajholau,
*Postgraduate Student of the Department
of History of Belarus of Modern
and Contemporary Times, BSU*

Паступіў у рэдакцыю 13.04.21

Received on 13.04.21.

У артыкуле разглядаецца праблема культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Магілёўскай губерні ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Справа, якую разгарнулі сельскагаспадарчыя таварыствы, закранала такія сферы грамадскага жыцця, як навука, адукацыя і культура. Актыўная пазіцыя таварыстваў у краі спрыяла ў першую чаргу развіццю сельскагаспадарчай адукацыі: адкрыццю сельскагаспадарчых школ, друкаванню сельскагаспадарчай літаратуры і фінансаванню сельскагаспадарчых навуковых даследаванняў. Таксама таварыствы вялікую ўвагу надавалі развіццю культуры: арганізацыі выстаў, фінансаванню газет і часопісаў, прысвечаных сельскагаспадарчай тэматыцы. У вызначаны час дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў стала важным фактарам развіцця мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Магілёўскай губерні, што ў сваю чаргу пэўным чынам спрыяла і на грамадска-культурнае развіццё іншых беларускіх губерняў у той час.

Ключавыя словы: Расійская імперыя, Магілёўская губерня, сельскагаспадарчыя таварыствы, Магілёўскае таварыства сельскай гаспадаркі, Гомельскае таварыства сельскай гаспадаркі, культура, асвета, навука.

The article considers the problem of cultural-enlightening activity of agricultural associations in the territory of Mogilev province in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century. The work started up by agricultural associations concerned such spheres of life as science, education and culture. Active position of associations in the land contributed first of all to development of agricultural education: opening of agricultural schools, printing agricultural literature and financing agricultural scientific research. Also the associations were giving a lot of attention to development of culture: organization of exhibitions, financing newspapers and magazines devoted to agricultural topic. At the definite time the activity of agricultural associations became an important factor of development of modernizing processes in the territory of Mogilev province which in its turn has contributed to public-cultural development of other Belarusian provinces at that time.

Keywords: the Russian Empire, Mogilev province, agricultural associations, Mogilev association of agriculture, Gomel association of agriculture, culture, enlightenment, science.

Уводзіны. У другой палове 1870-х гг. на тэрыторыі беларускіх губерняў пачалі стварацца першыя таварыствы сельскай гаспадаркі – грамадскія арганізацыі гаспадарчага, а пазней грамадска-палітычнага характару. Сітуацыя, якая склалася пасля паўстання 1863–1864 гг., вымагала ад уладаў Расійскай імперыі ўмацоўваць сваё становішча. Гэта праявілася і ў стаўленні да сельскагаспадарчых таварыстваў, якія планавалі выкарыстоўваць як інструмент пашырэння рускага землеўладання на тэрыторыі беларускіх губерняў для таго, каб праз «рускае» дваранства падарваць эканамічнае і колькаснае дамінаванне карэнных землеўласнікаў. Акрамя таго, планавалася, што сельскагаспадар-

чыя арганізацыі стануць цэнтрамі распаўсюджвання «рускай» культуры на тэрыторыі заходніх губерняў Расійскай імперыі. Найбольш дакладна апісаў гэтыя працэсы Э. Вайніловіч, дзеяч аднаго з першых і найбольш уплывовых з сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі беларускіх губерняў – Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі (МТСГ): «Мінскае сельскагаспадарчае таварыства ўзнікла не па ініцыятыве мясцовых землеўладальнікаў. Яно мела сваёй мэтай аб'яднаць працу і ўплыў прыбыўшых на Мінскую зямлю новых грамадзян Расіі, уладальнікаў канфіскаваных маёнткаў, каб агульнымі сіламі выцесніць з маёнткаў айцоў гэтай зямлі ў сувязі з паўстаннем 1863 г.,

і атрымаць вызваленне, выключныя правы і кантрыбуцыі на ліквідаваня маёнткі» [2, с. 63]. З цягам часу з-за недахопу людзей і фінансаў да працы таварыстваў сталі прыцягвацца мясцовыя дваране-землеўладальнікі. Гэта змяніла дынаміку развіцця сельскагаспадарчых таварыстваў і павялічыла ўплыў іх культурна-асветніцкай дзейнасці на трансфармацыйныя і мадэрнізацыйныя працэсы ў беларускім грамадстве.

Мэтай *дадзенага даследавання* будзе ўсебаковы аналіз культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Магілёўскай губерні ў другой палове XIX – пачатку XX ст.

Тэма культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі беларускіх губерняў у другой палове XIX – пачатку XX ст. слаба даследаваная і малараспрацаваная праблема ў айчыннай і замежнай гістарыяграфіі. Некаторыя моманты культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў былі разгледжаны ў рамках вывучэння сацыяльна-эканамічнай дзейнасці асобных таварыстваў і яе дзеячаў на тэрыторыі Беларусі, але агульнага комплекснага навуковага аналізу культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў да сённяшняга дня не было праведзена. Таму дадзеная праблема з'яўляецца актуальнай тэмай для даследавання.

Адным з першых, хто прааналізаваў дзейнасць сельскагаспадарчага таварыства ў Расійскай імперыі, стаў Б. Грабоўскі [5], які прысвяціў сваё даследаванне дзейнасці МТСГ і прааналізаваў дзейнасць таварыства па распаўсюджванні сельскагаспадарчых ведаў. Таксама ў Расійскай імперыі праблематыку сельскагаспадарчых таварыстваў падымалі Е. Лілье [9], В. Федаравіч [22], А. Гамалей [4]. Акрамя таго, дастаткова добры аналіз дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў у Магілёўскай губерні правёў І. Яноўскі [25]. У савецкі перыяд праблема культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў амаль не падымалася. Сярод аўтараў можна адзначыць А. Цвікевіча [23], І. Даўжэнка [6]. Для аўтараў гэтага часу характэрны грунтоўны аналіз таварыстваў у рамках іх эканамічнай дзейнасці ў Расійскай імперыі.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі праблема культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў краналі такія аўтары, як З. Шыбека [24], В. Бусько [1],

А. Смалянчук [20], В. Воран [3], Н. Новік [10]. Узгаданыя аўтары, выкарыстоўваючы шырокую крыніцазнаўчую і даследчую базу, займаліся праблемамі грамадска-палітычнай і сацыяльна-эканамічнай дзейнасці асобных сельскагаспадарчых таварыстваў і іх дзеячаў, у прыватнасці шмат увагі было прадастаўлена МТСГ і яго актыўным сябрам. Сярод замежнай гістарыяграфіі трэба адзначыць даследаванні Р. Юркоўскага [26], Д. Шпопера [27].

Асноўная частка. У другой палове XIX ст. Магілёўская губерня стала адной з першых (пасля Віцебскай і Мінскай), на тэрыторыі якой было арганізавана таварыства сельскай гаспадаркі.

Спецыфіка развіцця сельскагаспадарчых арганізацый у другой палове XIX ст. ва ўсходніх беларускіх губернях была абумоўлена шэрагам фактараў. У першую чаргу гэта тое, што падчас паўстання 1863–1864 гг. найбольш актыўная частка паўстанцаў канцэнтравалася пераважна на тэрыторыі «заходніх губерняў», што ў сваю чаргу адбілася на палітыцы расійскага ўрада, які доўгі час пасля паўстання праводзіў рэпрэсіўную палітыку ў дачыненні да мясцовага каталіцкага насельніцтва, асабліва да мясцовага дваранства, якое доўгі час не мела магчымасці арганізоўвацца ў нейкія аб'яднанні і было абмежавана шэрагам грашовых падаткаў, у прыватнасці кантрыбуцыйнымі зборамі. Такім чынам, расійскія ўлады доўгі час не давалі дазволу на заснаванне сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Гродзенскай, Віленскай і Ковенскай губерняў, бо пераважную канфесійную складаючую жыхароў гэтых тэрыторый займалі людзі каталіцкага веравызнання, што адбілася ў сваю чаргу на сацыяльна-эканамічным і грамадска-палітычным развіцці дадзенай мясцовасці ў цэлым.

Першым сельскагаспадарчым таварыствам на беларускіх землях стала Віцебскае таварыства сельскай гаспадаркі, якое было заснавана 28 ліпеня 1876 г. [21, с. 12]. Пасля яго заснавання на тэрыторыі беларускіх губерняў колькасць сельскагаспадарчых таварыстваў пачала інтэнсіўна расці. Ужо на пачатку XX ст. ва ўсіх беларускіх губернскіх гарадах дзейнічалі таварыствы сельскай гаспадаркі. Згодна са статыстыкай колькасць сельскагаспадарчых таварыстваў у Расійскай імперыі пачала расці ў перыяд 1906–1911 гг. З 2974 таварыстваў на 1911 г. агульная колькасць таварыстваў (68,2 %) былі за-

снаваны ў перыяд 1906–1911 г., 21,4 % таварыстваў з’явіліся у 1900–1905 г., і нарэшце 10,4 % – раней за 1900 г. [21, с. 13]. Такія працэсы былі звязаны ў першую чаргу з грамадска-палітычнымі зменамі, якія адбываліся ў Расійскай імперыі пад уплывам рэвалюцыі 1905–1907 г. Пачаліся значныя змяненні ў заканадаўстве адносна грамадскіх арганізацый і іх дзейнасці, яны трансфарміраваліся ў бок пэўнай лібералізацыі, што спрыяла развіццю рознага кшталту эканамічных, культурных, а пазней і палітычных арганізацый на тэрыторыі беларускіх губерняў.

На тэрыторыі Магілёўскай губерні першым сельскагаспадарчым таварыствам стала Магілёўскае таварыства сельскай гаспадаркі (МагТСГ). Яно пачало сваю дзейнасць у 1879 г. [21, с. 75]. Першым старшынёй таварыства стаў губернскі маршалак дваранства Л. Цітоў, сакратаром І. Мянжынскі, а скарбнікам Э. Жукоўскі. У пачатку 1880 г. колькасць чальцоў таварыства складала 132 [18, с. 1], а ў 1911 г. 197 чалавек [12, с. 85]. У той час МагТСГ, разгарнуўшы актыўную грамадскую і гаспадарчую дзейнасць, стала важным эканамічным і культурным цэнтрам у Магілёўскай губерні. Яно налічвала тры секцыі: агранамічную, садаводства і жывёлагадоўлі. Акрамя таго, праз пэўны час МагТСГ, пашыраючы сваю дзейнасць, пачало адкрываць свае аддзелы і сельскагаспадарчыя склады ў такіх павятовых гарадах, як Орша, Быхаў, Гомель [26, с. 292, 293], што дало магчымасць развіваць рэгіянальную эканоміку не толькі ў буйных павятовых гарадах Магілёўскай губерні, але і ў больш дробных валасных мястэчках і вёсках.

МагТСГ таксама надавала значную ролю такім праблемам, як адукацыя і культура. Так, у 1892 г. МагТСГ падняла пытанне арганізацыі сельскагаспадарчай школы I разраду для таго, каб рыхтаваць там высокакваліфікаваных спецыялістаў па сельскай гаспадарцы [19, с. 3]. Галоўнай праблемай для яе арганізацыі было набыццё патрэбнай тэрыторыі для добрага функцыянавання адукацыйнага працэсу ў школе (канчатковым варыянтам стала Гарнаўліцкая казённая дача) [17, с. 3].

Важным месцам для развіцця сельскагаспадарчых ведаў, з якім шчыльна супрацоўнічала МагТСГ напрыканцы XIX ст., стала земляробчая вучэльня ў мястэчку Горкі. Яе дырэктар М. Арнольд быў ганаровым чле-

нам МагТСГ. МагТСГ рабіла замовы на сельскагаспадарчыя навуковыя даследаванні для Горацкай сельскагаспадарчай фермы. Апошняя дзейнічала на базе Горацкай земляробчай вучэльні [16, с. 5]. Так, у 1889 г. па замове чальцоў Таварыства для паляпшэння ўмоў вядзення гаспадаркі, вучнямі IV і V класаў Горацкай навучальнай установы пад кіраўніцтвам члена МагТСГ М. Арнольда на Горацкай сельскагаспадарчай ферме і вопытным поле былі праведзеныя эксперыментальныя даследаванні, у выніку якіх былі складзеныя табліцы розных сельскагаспадарчых культур, прылад працы і іх асаблівасцей [16, с. 4–6]. Таксама на базе МагТСГ 17 сакавіка 1901 г. пачала сваю дзейнасць школа садоўнікаў і агароднікаў. Яна была названа ў гонар губернатара М. Зіноўева і ў 1910 г. налічвала 20 вучняў і 2 практыкантаў [12, с. 85].

Праблемамі развіцця асветы ў губерні займаліся таксама і павятовыя таварыствы. Так, у 1915 г. Глыбоцкае сельскагаспадарчае таварыства ў мэтах стварэння ўмоў для культурна-асветніцкай працы ініцыявала пабудову ў Глыбокім Народнага дома, але з-за адсутнасці фінансавання з боку Гомельскага земскага сходу пытанне яго пабудовы было адкладзена [25, с. 15]. Свой асабісты ўклад у развіццё сельскагаспадарчай навукі рабілі самі ўдзельнікі сельскагаспадарчых таварыстваў, у прыватнасці члены МагТСГ: Ф. Глінка, М. Арнольд, Э. Жукоўскі, А. Абаленскі.

Уплывовую ролю адыгралі таварыствы ў стварэнні і распаўсюджванні рознага роду сельскагаспадарчай дапаможнай літаратуры. Згодна са справаздачай І. В. Яноўскага, у 1915 г. пры кожным дзеючым сельскагаспадарчым таварыстве ў Магілёўскай губерні існавалі сельскагаспадарчыя бібліятэкі, паўнёненне кнігамі якіх адбывалася, з аднаго боку, шляхам бясплатнага атрымання, кніг ад Міністэрства земляробства і земстваў, а з іншага – на ўласныя сродкі таварыстваў [25, с. 14, 15]. Многія з сельскагаспадарчых таварыстваў адмыслова выпісвалі спецыялізаваныя часопісы па сельскагаспадарчай тэматыцы. Так, Чачэрскае сельскагаспадарчае таварыства выпісвала часопісы «Хуторянин», «Прогрессивное садородство и огородничество», «Селянин», а Лошнеўскае сельскагаспадарчае таварыства атрымывала «Молочное хозяйство и скотоводство», «Прогрессивное садородство и огородничество». Сенненскае таварыства сельскай

гаспадаркі выдавала свой штомесячны часопіс «Лісток Сенненскага сельскагаспадарчага таварыства», дзе друкаваліся карысныя рэфераты і артыкулы членаў таварыства па сельскагаспадарчай тэме. З надрукаваных рэфератаў у 1915 г. два асабліва выклікалі да сябе інтарэс з боку грамадскасці: «Уплыў абмежавання вінакурэння на сельскую гаспадарку» агранома Бурдукова і «Мэта і значэнне кантрольных саюзаў» кантроль-асістэнта Ротса [25, с. 16]. У сваю чаргу Гомельскае сельскагаспадарчае таварыства штогод выдавала даведачныя зборнікі па сельскай гаспадарцы, нават падчас Першай сусветнай вайны [7, с. 3]. Так, у 1915 г. ім быў выдадзены даведнік пад назвай «Гомель і яго павет» [25, с. 15].

Акрамя таго, дзейнасць МагТСГ і іншых сельскагаспадарчых таварыстваў спрыяла не толькі развіццю навукі і адукацыі на тэрыторыі Магілёўскай губерні але свой унёсак рабілі яны ў пашырэнне і развіццё губернскай сельскагаспадарчай культуры. Як і іншыя сельскагаспадарчыя таварыствы, на тэрыторыі беларускіх губерняў МагТСГ рабіла гэта ў першую чаргу праз арганізацыю сельскагаспадарчых выставаў. Так, атрымаўшы дазвол ад міністра земляробства і дзяржаўных маёмасцей, 5–16 верасня 1896 г. МагТСГ арганізавала першую сельскагаспадарчую выставу ў Магілёве [13]. На правядзенне выставы было выдаткавана 11 751 р. [13, с. 5]. Камісію па правядзенні выставы ўзначаліў А. фон Валь, намеснікам старшыні стаў Э. Жукоўскі, які пасля хваробы і ад'езду А. фон Валя стаў старшынёй камісіі. Для ацэнкі экспанатаў былі абраны 8 экспертных камісій, у склад якіх увайшлі члены Мінскага і Віцебскага таварыства сельскай гаспадаркі, а таксама прадстаўнікі Міністэрства земляробства і дзяржаўных маёмасцей [13, с. 5]. Выстаўлена было ўсяго 235 экспанатаў з 10 секцый [13, с. 8–23]. Выстава стала важным цэнтрам для развіцця не толькі лакальнай сельскагаспадарчай і прамысловай культуры і навукі, але і давала платформу для развіцця сельскім і прамысловым гаспадарам, навукоўцам і вучням з суседніх губерняў: Мінскай, Віцебскай і Смаленскай. У 1898 г. МагТСГ была праведзена другая сельскагаспадарчая і саматужна-прамысловая выстава, вынікам якой стала заснаванне навуковай стыпендыі імя ганаровага дзеяча МагТСГ Э. Жукоўскага, які памёр у 1897 г. [14].

Арганізаваліся выставы і павятовымі сельскагаспадарчымі таварыствамі. Быхаў-

скае аддзяленне МагТСГ, заснаванае ў 1910 г. [21, с. 75], праводзіла ў Быхаве сельскагаспадарчую выставу ў верасні 1911 г. Паводле В. Ластоўскага, які працаваў на выставе карэспандэнтам ад «Наша Нівы», выстава стала добрай пляцоўкай для прэзентацыі беларускай народнай культуры, у тым ліку беларускіх кніг і газет, якія былі прадстаўлены ў аддзеле з беларускімі кнігамі. Ластоўскі звярнуў таксама ўвагу на тое, што камітэт выстаўкі ўзнагародзіў вырабы сялянскага побыту з беларускімі ўзорамі: палотны, ручнікі і паяскі [8, с. 254]. Гомельскае таварыства сельскай гаспадаркі таксама ладзіла выставы-кірмашы, выставы сельскагаспадарчых машын [7, с. 3] і выставы па жывёлагадоўлі [7, с. 22], што, у сваю чаргу, значна спрыяла эканамічнаму і культурнаму развіццю на тэрыторыі Гомельскага і суседніх з ім паветаў. Такім чынам, выставы ў той час сталі не толькі платформай для развіцця сельскагаспадарчай і прамысловай культуры і навукі, але фактычна і адыгрывалі ролю пляцоўкі для адраджэння і развіцця беларускай нацыянальнай культуры ў XX ст.

Разам з тым, для развіцця сельскагаспадарчай культуры некаторыя таварыствы арганізавалі рознага кшталту экскурсіі для членаў сваіх арганізацый. Сярод іх самая вядомая экскурсія была арганізавана Гомельскім таварыствам сельскай гаспадаркі ў жніўні 1915 г. у маёнтак губернскага земства «Рэчкі» для агляду насеннай станцыі. Кошт паездкі быў 3–5 р. [7, с. 22]. Галоўнай мэтай яе стала азнаямленне насельніцтва з культурай траў і абсталявання для іх спецыяльнай апрацоўкі [25, с. 16].

Заклучэнне. Справа, якую разгарнулі сельскагаспадарчыя таварыствы, закранала такія сферы грамадскага жыцця, як навукі, адукацыя і культура.

Культурна-асветніцкую дзейнасць таварыстваў у другой палове XIX – пачатку XX ст. можна падзяліць на два ўмоўныя этапы: першы этап з 1879 па 1904 г., і другі этап з 1905 па 1914 г. Развіццё таварыстваў і іх дзейнасці было цесна звязана з палітыкай імперскіх уладаў на тэрыторыі беларускіх губерняў. З лібералізацыяй законаў пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг. культурна-асветніцкая дзейнасць таварыстваў спрыяла ў першую чаргу развіццю сельскагаспадарчай адукацыі: адкрыццю сельскагаспадарчых школ, друкаванню сельскагаспадарчай літаратуры і фінансаванню сельскагаспадарчых навуковых даследаванняў. Таксама таварыствы вельмі

вялікую ўвагу надавалі развіццю культуры: арганізацыі выстаў і экскурсій, фінансаванню газет і часопісаў, прысвечаных сельскагаспадарчай тэматыцы.

Такім чынам, культурна-асветніцкая дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў

спрыяла развіццю сацыяльна-грамадскіх і культурных сфер жыцця грамадства, стаўшы важным фактарам развіцця мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Магілёўскай губерні ў другой палове XIX – пачатку XX ст.

Літаратура і крыніцы

1. Бусько, В. Н. Экономическая мысль Белоруссии середины XIX – начала XX в. : Очерки / В. Н. Бусько ; науч. ред. М. В. Научитель ; АН БССР, Ин-т экономики. – Минск : Наука і тэхніка, 1990. – 144 с.
2. Войнилович, Э. Воспоминания / Эдвард Войнилович ; Пер. с польского. – Минск : Издание Минской римокатолической парамии св. Симона и Елены, 2007. – 379 с.
3. Ворон, В. П. Политика российского самодержавия в сфере среднего сельскохозяйственного образования на Беларуси в середине XIX – начале XX ст. / В. П. Ворон // Изв. Гомельского гос. ун-та им. Ф. Скорины. 2012. – № 4. – С. 128–133.
4. Гамалей, А. А. Первая Могилевская сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка в гор. Могилеве-на Днестре / А. А. Гамалей. – Санкт-Петербург, 1898. – 12 с.
5. Грабовский, Б. С. Краткий очерк двадцатипятилетней деятельности Минского общества сельского хозяйства, состоящего под августейшим покровительством Его императорского величества Великого князя Владимира Александровича / Б. С. Грабовский. – Минск : Паровая типо-литогр. Х. Я. Дворжеца, 1901. – 74 с.
6. Довженко, И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XIX – начало XX в. Сб. ст. к 70-летию проф. Л. Г. Бескровного / АН СССР. Ин-т истории СССР; редкол.: акад. А. Л. Нарочницкий (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1975. – С. 207–216.
7. Журнал заседаний Гомельского уездного с/х общества // Нацыянальны Гістарычны архіў Беларусі (НАРБ) – Фонд 3027. В. 1. Адз. з. 4. Арк. 3.
8. Ластоўскі, В. Ю. Выбраныя творы / Вацлаў Ластоўскі ; [уклад., прадм. і камент. Я. Янушкевіча ; маст. М. Казлоў. – Мінск : Міжнар. фонд «Бел. кнігазбор», 1997. – 510 с.
9. Лилъе, Е. Краткий исторический очерк двадцатипятилетней деятельности Общества витебских сельских хозяев / Е. Лилъе // Труды первого областного съезда сельских хозяев в г. Двинске в 1903 году. – Витебск : Губерн. типо-литогр., 1904. – С. XXX–XXXV.
10. Новік, Н. Я. 3 гісторыі прафесійнай адукацыі на Беларусі (другая палова XIX – пачатак XX стст.) / Н. Я. Новік // Беларус. гіст. часопіс. – 1998. – № 2. – С. 80–86.
11. Обзор Могилевской губернии за 1909 г./ Могилев. губ. стат. комитет. – Могилев на Днестре : Губернская типография, 1910. – 162 с.
12. Обзор Могилевской губернии за 1911 г. / Могилев. губ. стат. комитет. – Могилев на Днестре : Губернская типография, 1913. – 161 с.

REFERENCES

1. Bus'ko, V. N. Ekonomicheskaya mysl' Belorussii sere-diny XIX – nachala XX v. : Ocherki / V. N. Bus'ko ; nauch. red. M. V. Nauchitel' ; AN BSSR, In-t ekonomiki. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1990. – 144 s.
2. Vojnilovich, E. Vospominaniya / Edvard Vojnilovich ; Per. s pol'skogo. – Minsk : Izdanie Minskoj rimokatolicheskoy parafii sv. Simona i Eleny, 2007. – 379 s.
3. Voron, V. P. Politika rossijskogo samodержaviya v sfere srednego sel'skohozyajstvennogo obrazovaniya na Belarusi v seredine XIX – nachale XX st. / V. P. Voron // Izv. Gomel'skogo gos. un-ta im. F. Skoriny. 2012. – № 4. – S. 128–133.
4. Gamalej, A. A. Pervaya Mogilevskaya sel'skohozyajstvennaya i kustarno-promyshlennaya vystavka v gor. Mogileve-na Dnepre / A. A. Gamalej. – Sankt-Peterburg, 1898. – 12 s.
5. Grabovskij, B. S. Kratkij ocherk dvadcatipyatiletniej deyatel'nosti Minskogo obshchestva sel'skogo hozyajstva, sostoyashchego pod avgustejshim pokrovitel'stvom Ego imperatorskogo velichestva Velikogo knyazya Vladimira Aleksandrovicha / B. S. Grabovskij. – Minsk : Parovaya tipo-litogr. H. Ya. Dvorzheca, 1901. – 74 s.
6. Dovzhenko, I. T. Sel'skohozyajstvennye obshchestva dorevolucionnoj Rossii, ih osobennosti i razmeshchenie / I. T. Dovzhenko // Istoricheskaya geografiya Rossii XIX – nachalo XX v. Sb. st. k 70-letiyu prof. L. G. Beskrov-nogo / AN SSSR. In-t istorii SSSR; redkol.: akad. A. L. Narochnickij (otv. red.) [i dr.]. – M. : Nauka, 1975. – S. 207–216.
7. Zhurnal zasedanij Gomel'skogo uездного s/h obshchestva // Nacyanal'ny Gistarychny arhiў Belarusi (NARB) – Fond 3027. – V. 1. – Adz. z. 4. Ark. 3.
8. Lastoŭski, V. Yu. Vybranyya tvory / Vаcлаў Lastoŭski; [uklad., pradm. i kament. Ya. Yanushkevicha ; mast. M. Kazloŭ. – Minsk : Mizhnar. fond «Bel. knigazbor», 1997. – 510 s.
9. Lil'e, E. Kratkij istoricheskij ocherk dvadcatipyatiletniej deyatel'nosti Obshchestva vitebskih sel'skih hozyaev / E. Lil'e // Trudy pervogo oblastnogo s'ezda sel'skih hozyaev v g. Dvinske v 1903 godu. – Vitebsk: Gubern. tipo-litogr., 1904. – S. HHH–HHHV.
10. Novik, N. Ya. 3 gistoryi prafesijnaj adukacyi na Belarusi (drugaya palova XIX – pachatak XX stst.) / N. Ya. Novik // Belarus. gist. chasopis. – 1998. – № 2. – S. 80–86.
11. Obzor Mogilevskoj gubernii za 1909 g./ Mogilev. gub. stat. komitet. – Mogilev na Dnepre: Gubernskaya tipografiya, 1910. – 162 s.
12. Obzor Mogilevskoj gubernii za 1911 g./ Mogilev. gub. stat. komitet. – Mogilev na Dnepre: Gubernskaya tipografiya, 1913. – 161 s.

13. Обзор сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки, устроенной Могилевским обществом сельского хозяйства в г. Могилеве на Днепре в 1896 году / Типография губернского правления. – Могилев, 1897. – 139 с.
14. Обзор сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки, устроенной Могилевским обществом сельского хозяйства в г. Могилеве на Днепре в 1898 году / Типография губернского правления. – Могилев, 1890. – 38 с.
15. Отчет Могилевского общества сельского хозяйства за 1888 г. – Могилев на Днепре : Тип. Я. Н. Подземского, [1889]. – 7 с.
16. Отчет Могилевского общества сельского хозяйства за 1889 г. – Могилев на Днепре : Тип. Я. Н. Подземского, [1890]. – 6 с.
17. Отчет Могилевского общества сельского хозяйства за 1894 г. – Могилев на Днепре : Тип. Я. Н. Подземского, [1895]. – 4 с.
18. Протокол 3-го очередного собрания Могилевского общества сельских хозяев 16, 17 и 18 января 1881 года. – Могилев на Днепре : Скоропечатня Ш. А. Фридланда, [1881]. – 11 с.
19. Протоколы заседаний общего собрания Могилевского общества сельских хозяев 25-го, 26-го февраля 1893 г. – Могилев : Типо-литогр. Я. Н. Подземского, [1893]. – 8 с.
20. *Смальянчук, А. Ф.* Раман Скірмунт (1868–1939): Жыццяпіс грамадзяніна Краю / А. Смальянчук. – Мінск : Выдавец Зміцер Колас, 2018. – 700 с.
21. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1911 г. / под ред. В. В. Морачевского. – Петроград : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – 434 с.
22. *Федорович, В. П.* Белорусское вольное экономическое общество / В. П. Федорович // Труды первого областного съезда сельских хозяев в г. Двинске в 1903 году. – Витебск : Губерн. типо-литогр., 1904. – С. XV–XXIX.
23. *Цьвікевіч, А.* «Западно–руссизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цьвікевіч. – 2-е выд. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 352 с.
24. *Шибек, З. В.* Минск: страницы жизни дореволюционного города / З. В. Шибек, С. Ф. Шибек. – Минск : Полымя, 1990. – 352 с.
25. *Яновский, И. В.* Краткий обзор деятельности сельскохозяйственных обществ в Могилевской губернии за 1915 год / И. В. Яновский. – Могилев : Типогр. И. Г. Клаза и М. Л. Кочана, 1918. – 18 с.
26. *Jurkowski, R.* Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza / R. Jurkowski. – Warszawa : Przegląd Wschodni, 2001. – 606 s.
27. *Szpopper, D.* Edward Woyniłłowicz i Mińskie Towarzystwo Rolnicze – przyczynek do dziejów polskiej myśli politycznej w Cesarstwie Rosyjskim do 1914 roku] / D. Szpopper // Эдвард Вайніловіч – зямлянін, грамадзянін, каталік : матэрыялы беларуска-польскай навук. канф., Мінск, 14 лют. 2009 г. / Гісторыка-культурная ўстанова «Палоніка-Літуаніка»; Польскі інстытут у Мінску. – Мінск, 2009. – С. 28–42.
13. Obzor sel'skohozyajstvennoj i kustarno-promyshlennoj vystavki, ustroennoj Mogilevskim obshchestvom sel'skogo hozyajstva v g. Mogileve na Dnepre v 1896 godu / Tipografiya gubernskogo pravleniya. – Mogilev, 1897. – 139 s.
14. Obzor sel'skohozyajstvennoj i kustarno-promyshlennoj vystavki, ustroennoj Mogilevskim obshchestvom sel'skogo hozyajstva v g. Mogileve na Dnepre v 1898 godu / Tipografiya gubernskogo pravleniya. – Mogilev, 1890. – 38 s.
15. Otchet Mogilevskogo obshchestva sel'skogo hozyajstva za 1888 g. – Mogilev na Dnepre : Tip. Ya. N. Podzemskogo, [1889]. – 7 s.
16. Otchet Mogilevskogo obshchestva sel'skogo hozyajstva za 1889 g. – Mogilev na Dnepre : Tip. Ya. N. Podzemskogo, [1890]. – 6 s.
17. Otchet Mogilevskogo obshchestva sel'skogo hozyajstva za 1894 g. – Mogilev na Dnepre : Tip. Ya. N. Podzemskogo, [1895]. – 4 s.
18. Protokol 3-go ocherednogo sobraniya Mogilevskogo obshchestva sel'skih hozyaev 16, 17 i 18 yanvarya 1881 goda. – Mogilev na Dnepre : Skoropechatnya Sh. A. Fridlanda, [1881]. – 11 s.
19. Protokoly zasedanij obshchego sobraniya Mogilyovskogo obshchestva sel'skih hozyaev 25-go, 26-go fevralya 1893 g. – Mogilyov : Tipo-litogr. Ya. N. Podzemskogo, [1893]. – 8 s.
20. Smalyanchuk, A. F. Raman Skirmunt (1868–1939): Zhycyapis gramadzyanina Krayu / A. Smalyanchuk. – Minsk : Vydavec Zmicer Kolas, 2018. – 700 s.
21. Spravochnye svedeniya o sel'skohozyajstvennyh obshchestvah po dannym na 1911 g. / pod red. V. V. Morachevskogo. – Petrograd : Tip. V. F. Kirshbauma, 1911. – 434 s.
22. *Fedorovich, V. P.* Belorusskoe vol'noe ekonomicheskoe obshchestvo / V. P. Fedorovich // Trudy pervogo oblastnogo s'ezda sel'skih hozyaev v g. Dvinske v 1903 godu. – Vitebsk : Gubern. tipo-litogr., 1904. – S. HV–HHH.
23. C'vikevich, A. «Zapadno–russizm»: Narysy z gistoryi gramadzkaej mys'li na Belarusi ū HHH i pachatku HH v. / A. C'vikevich. – 2-e vyd. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1993. – 352 s.
24. Shibeko, Z. V. Minsk: stranicy zhizni dorevolucionnogo goroda / Z. V. Shibeko, S. F. Shibeko. – Minsk : Polymya, 1990. – 352 s.
25. Yanovskij, I. V. Kratkij obzor deyatel'nosti sel'skohozyajstvennyh obshchestv v Mogilevskoj gubernii za 1915 god / I. V. Yanovskij. – Mogilev : Tipogr. I. G. Klaza i M. L. Kochana, 1918. – 18 s.
26. *Jurkowski, R.* Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza / R. Jurkowski. – Warszawa : Przegląd Wschodni, 2001. – 606 s.
27. *Szpopper, D.* Edward Woyniłłowicz i Mińskie Towarzystwo Rolnicze – przyczynek do dziejów polskiej myśli politycznej w Cesarstwie Rosyjskim do 1914 roku] / D. Szpopper / Edvard Vajnilovich – zyamyaniin, gramadzyanin, katalik : materyyaly belaruska-pol'skaj navuk. kanf., Minsk, 14 lyut. 2009 g. / Gistoryka-kul'turnaya ūstanova «Palonika-Lituanika»; Pol'ski instytut u Minsku. – Minsk, 2009. – S. 28–42.